

بررسی اسلوب خط در نسخه‌های از رساله احکام نجوم*

صداقت جباری**، معصومه مصلح امیردهی^۲

^۱دانشیار گروه ارتباط تصویری و عکاسی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
^۲کارشناسی ارشد رشته گرافیک از پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
 (تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۶/۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۸/۹)

چکیده

خط نامتعارف و کمتر شناخته شده‌ای که نسخه‌های از کتاب احکام نجوم (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۷۲۲۵) بدان کتابت شده، یکی از حلقه‌های گمشده را در تاریخ خوشنویسی ایرانی نمایان می‌سازد. به نظر می‌رسد با توجه به شباهت‌ها و تفاوت‌های این خط با نسخ و کوفی شرقی، خط نسخه احکام نجوم را می‌توان اسلوب ویژه‌ای برای کتابت نسخ خطی در برهه‌ای از تاریخ در نظر گرفت. این پژوهش با هدف مطالعه این خط کمتر شناخته شده و همچنین گمانه‌زنی درباره تاریخ احتمالی کتابت نسخه بی‌انجامه احکام نجوم، به شیوه تاریخی، تحلیلی و تطبیقی صورت می‌گیرد. خط نسخه احکام نجوم، خط نسخه‌ای است که برخی از ویژگی‌های کوفی شرقی را با خود دارد. با در نظر گرفتن مشترکات ظاهری خط این نسخه با نسخه‌های کهن فارسی دیگر همچون کتاب الابنیه عن حقایق الادویه، ترجمان البلاغه، معانی کتاب الله تعالی و تفسیر المنیر و تحدید نہایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن، احتمال دارد نسخه مورد بررسی ما در حوالی قرون پنجم تا ششم هجری قمری به قید کتابت درآمده باشد. همچنین، شباهت اسلوب خط در نمونه‌های فوق، احتمال وجود شیوه‌ای مرسوم در خط نسخ در حدود قرون پنجم و ششم هجری قمری را تا حد زیادی تأیید می‌کند.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی، احکام نجوم، خط نسخ، خط کوفی شرقی.

*این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده دوم تحت عنوان: "بررسی تنوع حروف در ده نسخه خطی منتخب از کتابخانه مجلس شورای اسلامی (با تأکید بر کاربردی آن در طراحی حروف فارسی)" است که به راهنمایی نگارنده اول در بهمن ماه ۱۳۹۱ در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران ارائه گردیده است.
 **نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۴۴۶۴۸۹۰۶، نمابر: ۰۲۱-۶۶۹۶۲۵۹۳، E-mail: Sjabbari@ut.ac.ir.

مقدمه

مغفول مانده‌اند. از این رو نگارنده با مشاهده بیش از بیست هزار نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه‌هایی با خطوطی نامتداول را شناسایی کرد که از آن میان نسخه‌ای از رساله احکام نجوم برجستگی خاص دارد. این مقاله قصد دارد با فرضیه اصلی گونه‌شناسی خط کمتر شناخته شده نسخه احکام نجوم و تأثیرپذیری آن از خطوط نسخ و کوفی شرقی، به بررسی اسلوب خط نسخه مذکور بپردازد. سپس با در نظر گرفتن مشترکات ظاهری خط نسخه احکام نجوم با خط نسخه‌های کهن فارسی دیگر چون کتاب الابنیه عن حقایق الادویه (کتابخانه ملی اتریش، شماره A. 340)، ترجمان البلاغه (کتابخانه فاتح استانبول، شماره ۵۴۱۳)، معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر (کتابخانه کاخ موزه تویقایی استانبول، شماره ۲۰۹) و تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن (کتابخانه فاتح استانبول، شماره ۳۳۸۶)، تاریخ احتمالی کتابت نسخه مورد بررسی ما تعیین می‌گردد.

نسخ خطی یکی از ارزشمندترین میراث فرهنگی و هنری بشر محسوب می‌شود که از همان ابتدا در تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته است. از یک طرف توجه و ارزش‌گذاری ویژه دین اسلام به مقوله نوشتن و خواندن و از طرف دیگر منع تصویرگری در این آیین، تمامی نگاه‌ها را به سنت کهن نسخه‌نویسی و نسخه‌پردازی معطوف کرد. با این حال در قلمرو اسلامی، نسخه‌نویسی و نسخه‌پردازی همزمان با کتابت قرآن، از سده دوم هجری قمری رونق یافت (مایل هروی، ۱۳۷۹، ۲۹) و تا اواخر سده گذشته نیز به کار می‌رفت؛ زیرا صنعت چاپ در کشورهای اسلامی به علت جایگاه و منزلت خط دیرتر به کار گرفته شد.

از میان عناصر متعددی که در به وجود آمدن نسخه خطی نقشی برجسته دارند، یکی عنصر نوشتاری خط است. با وجود این، در بیشتر تحقیقات صورت‌گرفته بر خط‌شناسی نسخ خطی، تنها به خطوط خوش و متداول اشاره شده و خطوط ناشناخته معمولاً

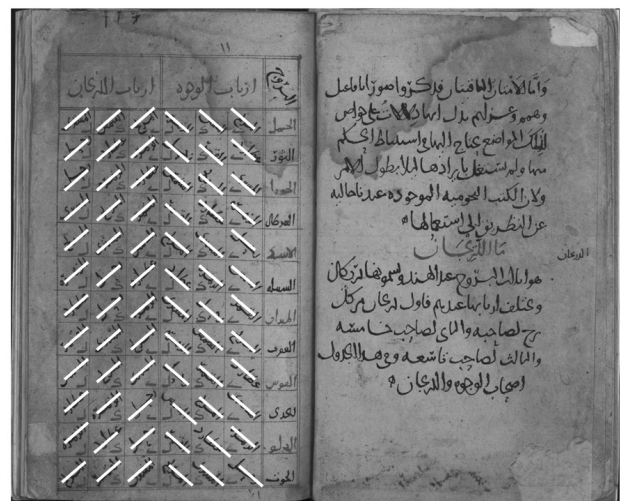
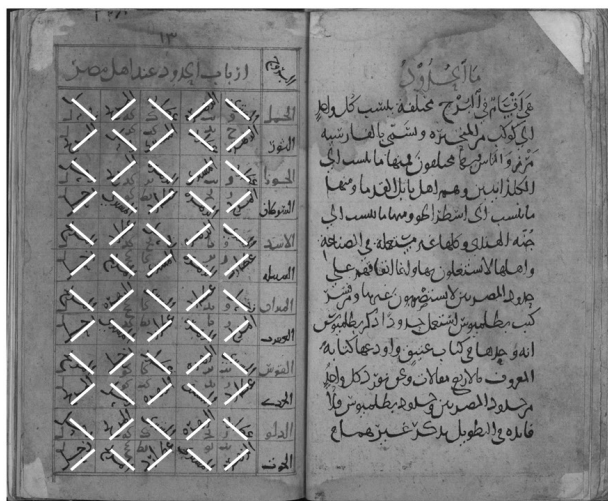
مشخصات نسخه

از صفحات جدول‌کشی شده، نوشته‌ها دارای کرسی‌های افقی، عمودی و مورب‌اند (تصویر ۱) و جهت کلمات گاه موافق کرسی خط و گاه مخالف آن است و اشکالی شبیه به لوزی، پیکان و زیگزاگ دارد.^۲

ریخت‌شناسی خط در نسخه احکام نجوم

در این نسخه، سه قلم نوشتاری به کار رفته است (تصویر ۲). قلم نوشتاری اول، خط نسخی است که به شیوه رقاع^۴ نزدیک شده و

نسخه رساله احکام نجوم که به شماره ۱۷۲۲۵ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، کتابی است به زبان عربی در ابعاد ۱۲/۵ × ۲۰ سانتی‌متر و شامل ۴۶ برگ با جلد گالینگور قهوه‌ای رنگ (نظری، ۱۳۹۱، ج ۲/۴۷، ۸۰). این نسخه از آغاز افتادگی دارد و از برگ ۲۲ به بعد نونویس است.^۱ متن نسخه با مرکب مشکی و عناوین اغلب به شنگرف نوشته شده است. برخی از صفحات نسخه جدول‌کشی شده و جداول مطابق شیوه‌های کهن با دو خط نازک مشکی و گاه سرخ‌رنگ ترسیم شده است.^۲ در برخی

تصویر ۱- نمونه‌ای از ترکیب بندی نوشته‌ها در نسخه احکام نجوم.

مأخذ: (۱۱، ۱۳)

شیوه‌ای خام دست‌نشانه و با استفاده از دانگ‌ها و نسبت‌های کیم قلم نوشته شده است. بنابراین، حداقل کیفیات خوشنویسانه را نشان می‌دهد (تصویر ۲: ب).

اسلوب قلم نوشتاری سوم در نسخه احکام نجوم

خط کمتر شناخته شده‌ای که در این مقاله از آن با عنوان قلم نوشتاری سوم در نسخه احکام نجوم یاد شد، برخی از ویژگی‌های خطوط کهن را در خود دارد. این قلم نوشتاری که در اغلب صفحات جدول‌کشی شده به کار رفته، گاه با قلم نوشتاری اول نیز تلفیق

حرکات قلم در آن روان و آزادانه است. در این قلم نوشتاری، به دلیل سرعت در نوشتن، اتصالاتی در حروف غیرمنفصل ایجاد شده که یادآور خط رقاع است (تصویر ۳). به عنوان مثال در کلمه «الا» با امتداد شروع و پایان حروف، گره‌های متنوعی خلق شده است و گاه حرف «س» و «ش» به صورت کشیده نوشته شده است. ضمناً در برخی از موارد به شیوه رایج در خط اسدی طوسی از «خط نقش» استفاده شده است. افشار، استفاده از خط نقش را تفننی بدیع در رسم الخط معرفی می‌کند که در قدیم‌ترین کتاب تاریخ‌دار فارسی، یعنی کتاب‌الابنیه عن حقایق الادویه به چشم می‌خورد (۸۷-۱۳۸۶، ۴۳۷). قلم نوشتاری دوم که تنها در دو برگ از نسخه دیده می‌شود به

	الف: قلم نوشتاری اول
	ب: قلم نوشتاری دوم
	ج: قلم نوشتاری سوم (خط ناشناخته نسخه احکام نجوم)

تصویر ۲- انواع قلم‌های نوشتاری نسخه احکام نجوم. مأخذ: (به ترتیب از بالا: پ، ۸، و ۶ ر)

الا (پ)	التاسع وهو (پ ۱۴)	السعادة (ر ۱۶)	في استنباط (ر ۱۰)	
لا	التاسع وهو	السعادة	في استنباط	لا

تصویر ۳- اتصال حروف منفصل در قلم نوشتاری اول. مأخذ: (نسخه احکام نجوم)

در نسخه احکام نجوم، حروفی مانند «د»، «ر»، «و»، «ص» و «لا» اشکال مدور دارند و به خط نسخ شبیه‌اند. با این تفاوت که در آن از میزان زیبایی حروف کاسته شده و حروف معمولاً ظرافت خط نسخ را ندارند. از سوی دیگر، با نگاهی دقیق‌تر به مفردات و ترکیبات، علاوه بر خط نسخ، برخی از ویژگی‌های خط کوفی شرقی نیز نمایان می‌شود.

خط کوفی شرقی

خط عربی از خطوط سریانی و نبطی نشأت گرفته است. از خطوط نبطی، خط نسخ و از خط سریانی که حیری هم خوانده می‌شد، خط کوفی شکل یافته است (یوسفی، ۲۱، ۱۳۸۴). در قرن سوم هجری قمری که با قرن نهم میلادی منطبق است، دو قسم کوفی شرقی^۵ و غربی در خط کوفی پدید آمد. این خطوط که حاصل تمایلات

شده است. در ادامه از عبارت «خط ناشناخته» برای نام‌گذاری قلم نوشتاری سوم استفاده شده است. در نگاه نخست، به نظر می‌رسد خط ناشناخته نسخه احکام نجوم، شباهت‌هایی به نمونه‌های خط نسخ رایج در قرن پنجم و ششم قمری دارد (جدول ۱). در قلمرو اسلامی، همزمان با خط کوفی که در کتابت قرآن و کتیبه‌ها به کار می‌رفت، خط نسخ در کتابت روزمره رایج بوده است و از نیمه دوم قرن چهارم قمری در نسخه‌نویسی نیز مورد توجه قرار گرفته است (مایل هروی، ۱۳۷۹، ۲۶۳). در قرن چهارم هجری قمری، ابن مقله تناسبات حروف را براساس نقطه لوزی شکل وضع نمود و حرف «الف» را مبنایی برای اندازه‌گیری حروف قرار داد (Schimmel, 1992, 15-16). سپس در قرن پنجم هجری قمری، خط نسخ به دست ابن بواب و خوشنویسان بعدی به خطی ظریف برای کتابت قرآن بدل گشت و بیشتر قرآن‌ها به این خط نوشته می‌شد (Safadi, 1978, 62).

جدول ۱- بررسی و تطبیق مفردات خط ناشناخته نسخه احکام نجوم با نمونه‌هایی از خط نسخ مربوط به قرون ۵، ۴ و ۶ هجری قمری.

	الف. خط ناشناخته نسخه احکام نجوم كل كابر مستوي المنهاز اكل لب السط سود والجماع والدراج والصواولس والديوك والدماغ والهداهد والهمال اكله اللبوم المرففه المنافد وله الوكواك والطيطوي
	ب. خط نسخ، سال ۴۲۷ قمری بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَسَمِعُوا كَمَا أَعْلَمْنَا مِنْ قَلْبِهِمْ مِنْ زَمَانٍ وَأُولَئِكَ الْكَاذِبُونَ هَذَا مَا جَاءَكَ مِنَ الْإِلَهِ الْإِيمَانِ مَنْ آمَنَ أَنْ هُوَ وَأَصْرِي وَأَعْلَى الْفَرْخِ مَنْ هَذَا نَسِي الْإِحْتِجَالِ وَالْأَرْكَانِ جَدِيدِ الَّذِينَ يَنْتَسِبُونَ فِي سَائِرِ
	ج. خط نسخ، سال ۵۸۲ قمری بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَحْمَدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ إِذْ نَبَا الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ
	د. خط نسخ ابن بواب، سال ۳۹۱ قمری بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لِيُحْمَدَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سُبْحَانَكَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ فَادْعَا الْعِزَّةَ الْمُنْتَزِعَةَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

الف. مأخذ: (ع) / ب. مأخذ: (Safadi, 1978, Fig. 48) / ج. مأخذ: (جیمز، ۱۳۸۰، ج ۲، تصویر ۶) / د. مأخذ: (Tabbaa, 1991, Fig. 23).

(جدول ۳: ب). طرّه علاوه بر «الف» در حروفی مانند «د» و «ک» نیز به شکل قلاب دیده می‌شود. حرف «الف» اغلب به صورت ایستا نوشته شده و تضاد آشکاری با حرکات مورّب دارد. اما در «ط» به سمت راست متمایل است (جدول ۳: ج). خصوصیتی که در هر دو قسم کوفی شرقی و غربی وجود داشته است. حرف «ک» نیز به چند شکل نوشته شده است (جدول ۳: د)؛ در حالت اول به صورت مسطح به کار رفته، در حالت دوم به شیوه معمول و به صورت «کاف دالی شکل» است. در حالت سوم، محل اتصال سرکش با دسته کاف دارای شکستگی است و در حالت چهارم، سرکش آن پیچ دار است. شروع حرف «ب» و اشکال مشابه آن، اغلب مانند خط کوفی شرقی به صورت مورّب و زاویه دار نوشته شده است (جدول ۳: ه). ضلع مورّب «ج» به طرز اغراق آمیزی پایین تر از خط کرسی وسط قرار گرفته است (جدول ۳: و). دواپیر به شکل های گوناگون نوشته شده است (جدول ۳: ز)؛ گاه حرکت نزولی قلم به آرامی و در اندازه‌ای بلند صورت گرفته و گاه به شکستگی ملایمی منتهی شده است. در برخی دیگر، مانند شیوه های کهن، زاویه نزدیک به ۹۰ درجه تشکیل شده است. از سویی دیگر، دواپیر اغلب فضایی را برای حروف بعدی خود فراهم کرده و به شکلی عمیق تا زیر خط زمینه گسترش یافته است. در خط مورد بررسی ما، گاه هنگام چسبیدن حروف به یکدیگر اشکال دنداندار شبیه به ۷ به وجود آمده که پایین تر

مورّب در خط بودند، نرم تر و پویاتر از کوفی راست گوشه هستند (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۶-۱۷). خط کوفی شرقی، اواخر قرن چهارم قمری توسط خطاطان دوران عباسی گسترش یافت (Safadi, 1978, 50). این شیوه، خفی تر و ظریف تر از کوفی ساده است؛ حرکات روان و آزادانه تری دارد و به تدریج تحت تأثیر خوانایی خط نسخ قرار گرفته است. با این حال، خط کوفی شرقی تا ابتدای قرن هفتم هجری قمری / سیزدهم میلادی در ایران برای نوشتن قرآن به کار می‌رفت و خطاطان برای آراستن سرلوحه مذهب سوره‌ها از آن استفاده می‌کردند (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۷). بر همین اساس، اسلوب خط کوفی شرقی، به ویژه در نسخه احکام نجوم نیز دیده می‌شود و حروفی مانند «ا»، «ح»، «ط»، «ک»، «ن»، «ی» و... نشانه‌هایی از کوفی شرقی را در خود دارند (جدول ۲)؛ با این تفاوت که خط کوفی شرقی تلفیق شده با آن، مورّب و نرم تر به نظر می‌رسد (جدول ۳) و در آن از شکوه و عظمت کوفی شرقی مرسوم در قرآن نویسی کاسته شده است. در نسخه احکام نجوم، انتهای الف چسبان به شکل نوک تیز از کرسی وسط عبور کرده و پایین تر قرار گرفته است (جدول ۳: الف). دروش^۶ در سبک عباسی نوین به این حالت اشاره نموده است (۱۳۷۹، ج ۱، ۱۳۶). «الف» به شکل مستقیم و با طرّه نوشته شده؛ شکل طرّه که در سمت چپ «الف» قرار گرفته، گاه بسته و گاه به شکل باز است

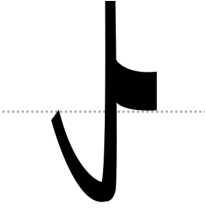
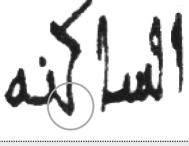

جدول ۲- نمونه‌ای از مفردات خط ناشناخته نسخه احکام نجوم و تطبیق آن با مفردات خط کوفی شرقی.

الف	ا ب د ک ل ن ی	
ب	ا ب د ک ل ن ی	
ج	ا ب د ل ن ی	
د	ا ب د ل ن ی	
ه	ا ب د ل ن ی	
ی	ا ب د ل ن ی	

الف. مأخذ: خط ناشناخته نسخه احکام نجوم / ب. مأخذ: (McAllister, 1941, Fig. 1) / ج. مأخذ: (دروش، ۱۳۷۹، ج ۱، تصویر ۸۸) / د. مأخذ: (Schroeder, 1937, Fig. 6) / ه. مأخذ: (Lings & Safadi, 1976, No. 33) / ی. مأخذ: (Safadi, 1978, Fig. 30)

مطالعه ساختار خط نسخه‌های فوق با وجود تنوع، به لحاظ مطالعات تاریخ خط بسیار ارزشمند است. به عنوان مثال در حروفی مانند «م»، «ح»، «س»، «ی»، «ل» و... شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد. همچنین، بسیاری از ویژگی‌هایی که پیش‌تر درباره اسلوب خط نسخه احکام نجوم به آن اشاره شده، در خط نسخه‌های فوق نیز به چشم می‌خورد. به عنوان نمونه، «الف» با طرّه مثلثی در سمت چپ همراه شده که تضاد آشکاری با حرکات بلند دوایر دارد و مواصلات گاه به شکل ۷ نوشته شده است. تفاوت اسلوب خط این نمونه‌ها، گاه به این دلیل است که برخی از نسخه‌ها مانند ترجمان البلاغه و تحدید نهایات الاماکن... به خط نسخ نزدیک‌تر می‌نماید و یا برخی دیگر مانند نسخه معانی کتاب الله تعالی... از ظرافت بیشتری برخوردار است. بنابراین، شباهت ویژگی خط و محل کتابت این نمونه‌ها که اغلب به نواحی شرق ایران مربوط می‌شود، دلالت روشنی بر وجود شیوه‌ای مرسوم در خط نسخ در حدود قرون پنجم و ششم قمری است. از نگاهی دیگر، در نسخه‌های فوق، همانند خط نسخه احکام نجوم، برخی از ویژگی‌های خط کوفی شرقی نیز نمایان است. در این نمونه‌ها، نه تنها از شکوه و عظمت کوفی شرقی به کار رفته در قرآن نویسی کاسته شده؛ بلکه گاه کاملاً به خط نسخ نزدیک شده است؛ این امر، تأثیرگذاری خط کوفی شرقی بر خط نسخ را در برهه‌ای از تاریخ کتابت و خوشنویسی نشان می‌دهد.

نوشتن متنی به زبان عربی به کار گرفته شده، با این حال برخی از ویژگی‌های قدیم‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار فارسی را داراست (جدول ۴). اولین نمونه، نسخه کتاب الابنیه عن حقایق الادویه، مورخ ۴۴۷ قمری و به خط اسدی طوسی است. افشار در مقدمه‌ای که بر چاپ عکسی این کتاب نوشته شده، اشاره می‌کند که شیوه نوشتاری الابنیه عن حقایق الادویه، خط نسخی است که نشانه‌هایی از کوفی را نگاه داشته است (هروی، ۱۳۸۸، بیست و یک). این شیوه نوشتاری احتمالاً اسلوب مرسوم در خراسان است (همان، سی و چهار). از دیگر نمونه‌های موجود، نسخه ترجمان البلاغه است. در مقدمه چاپ عکسی این کتاب آمده است که نسخه منحصر بفرد این کتاب به خط شاگرد اسدی طوسی و مورخ به سال ۵۰۷ قمری است (رادویانی، ۱۳۸۰، ۴۰ و ۸۴). نمونه دیگری که به همین شیوه نوشته شده، نسخه‌ای از جلد هشتم یک تفسیر قرآن موسوم به معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر است. حائری در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته، به این نکته اشاره می‌کند که این نسخه را عثمان وزاق در ۴۸۴ قمری در نواحی خراسان کتابت کرده (حدادی، ۲۰۱۳، ۲۰ و ۲۲). از دیگر نمونه‌های موجود، می‌توان به نسخه تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن^۹ اشاره کرد. مولف کتاب فوق ابوریحان بیرونی، دانشمند بزرگ ریاضیات و نجوم است و تاریخ کتابت آن سال ۴۱۶ قمری در شهر غزنه است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۱، ۱۱۳ / <http://mirasmaktoob.ir/fa/news/113>).

الساکنه (۶ پ)	داحما؟ (۵ پ)	
حسنه (۵ پ)	کلب (۵ پ)	

تصویر ۴- مواصلات ۷ شکل. مأخذ: خط ناشناخته نسخه احکام نجوم

کل (۶ ر)	ما (۵ پ)	
الکلاب (۵ پ)	الاوساط (۷ پ)	

تصویر ۵- مواصلات ناقص. مأخذ: خط ناشناخته نسخه احکام نجوم

جدول ۴- نمونه‌ای از خط ناشناخته نسخه احکام نجوم و تطبیق حروف آن با خط الابنیه عن حقایق الادویه، ترجمان البلاغه، معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر و تحدید نهایت الاماکن لتصحیح مسافات المساکن.

الف. خط ناشناخته نسخه احکام نجوم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی					
الهیوانات السود وما دوی الی اجزیه لیت الاز من وله الضر والمعز وایحوی الدواب والرعاع والسمیاد والسموز والذلق والسمندر والغاز					
ب. نسخه الابنیه عن حقایق الادویه، A. F. 340، کتابخانه ملی اتریش، به خط اسدی طوسی					
واندر اوله نیست جنانک از طلیح اندکی جبارت آرد و صفر ابا لغضرو عیضه بر بواند و ذوم هلیله رکابلیسه و مزاجش					
ج. نسخه ترجمان البلاغه، شماره ۵۴۱۳، کتابخانه فاتح ترکیه، به خط اردشیر بن دیلمسپار النجمی القطبی					
چنین کویذ محمد بن عمّر الرادویانی کی تصنیفها بسیار دینم مرد اشیا نهر روز کار برتا اندر شرح					
د. نسخه معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر، شماره ۲۰۹، کاخ موزه توقیایی، به خط وراق غزنوی					
کبج کس از آذ میاز از مزدا نافر هست کج خاوند تعالی با من سوز لغت و صرا الواح نوریت داد کفتمند مورا شایه					
ه. نسخه تحدید نهایت الاماکن لتصحیح مسافات المساکن					
الاپیتر فاد فاطموز از اعرض ما خطر بالبال من استنباط فراواکال علی التعم لیکتسیر با منه اماه بیر مال البها و بکتصیب بر ضاه به مجایس					
خط ناشناخته نسخه احکام نجوم	العظام (۶ پ)	حار؟ (۴)	القماری (۶ ر)	حسنه (۵ پ)	کان (۵ پ)
نسخه الابنیه عن حقایق الادویه	دوم (۱۱ ر)	خورد (۱۱ ر)	..وی؟ (۹ ر)	خشکست (۱۰ ر)	علتها (۱۱ ر)
نسخه ترجمان البلاغه	ندیدم (۱ پ)	چشم (۹ پ)	العلای (۱ پ)	غمگسار (۱ پ)	بیان (۱ پ)
نسخه معانی کتاب الله تعالی و...	کنم (۲ پ)	چند (۲ پ)	نشدندی (۳)	گشت (۲ پ)	با (۲ پ)
نسخه تحدید نهایت الاماکن...	العلوم (۲ ر)	اخذ (۲ ر)	تری (۲ ر)	بشکل (۱ پ)	کمال (۱ پ)
	مر	د	ی	شد	ا

الف. مأخذ: (۵ پ) / ب. مأخذ: (هروی، ۱۳۸۸، ۱۱ ر) / ج. مأخذ: (رادویانی، ۱۳۸۰، ۱ پ) / د. مأخذ: (حدادی، ۱۳۹۰، ۲ پ) / ه. مأخذ: (بیرونی، ۱۳۵۲، تصویر صفحات ۱ و ۲ از نسخه)

نتیجه

در نظر گرفتن شباهت‌هایی که به چهار نسخه از کتاب‌های کهن ایران مانند کتاب *الابنیه عن حقایق الادویه*، ترجمان البلاغه، معانی کتاب *الله تعالی* و تفسیره المنیر و تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن دارد، احتمالاً برگرفته از قدیم‌ترین خط خوشی است که ایرانیان برای امر کتابت نسخ خطی به کار گرفتند. بنابراین، تاریخ احتمالی کتابت خط ناشناخته نسخه احکام نجوم به حوالی قرن ششم یا پنجم قمری اختصاص دارد. همچنین، شباهت اسلوب خط نسخه‌های فوق، احتمال وجود شیوه‌ای مرسوم در خط نسخ را در حوالی قرون پنجم و ششم هجری قمری تا حد زیادی تأیید می‌کند و بعید نیست که این شیوه در طرح‌ریزی خط نسخ فارسی در دوران پس از خود تأثیرگذار بوده باشد. امید است این پژوهش در کنار مؤلفه‌های دیگری مانند رسم الخط و روش‌های آزمایشگاهی در مطالعه نسخه‌های خطی قرار گیرد تا زمینه و بستر تلاش‌های بعدی محققان را جهت شناسایی و مطالعه خطوط ناشناخته میراث مکتوب فراهم نماید.

حضور خوشنویسی سنتی در عرصه‌های مختلف تمدن اسلامی به خصوص در امر کتابت نسخ خطی، موجبات ظهور انواع خطوط را فراهم ساخت و در این مقاله مشخص شد که بررسی تخصصی و کاربردی خطوط موجود در نسخ خطی و به‌ویژه خطوط ناشناخته، از یک سوزمینه توجه به بخش‌های ناب خوشنویسی سنتی را فراهم می‌نماید و از سوی دیگر در تکمیل تاریخ هر خط و شناخت منشأ آن حائز اهمیت است. خط ناشناخته نسخه احکام نجوم، نمونه‌ای تلفیقی از خطوط نسخ و کوفی شرقی محسوب می‌شود که با تغییر در ظرایف و ویژگی‌های حروف حاصل شده و دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که از طرق گوناگونی در شکل مفردات، تنوع مواصلات و تلفیق اشکال مدور و زاویه‌دار با یکدیگر در مجموع لحنی ناب و بدیع به اسلوب خط بخشیده است و با این ویژگی‌ها می‌تواند ایده‌ای نوین برای طراحان گرافیک و به‌ویژه طراحان حروف فارسی باشد. علاوه بر این، می‌توان چنین نتیجه گرفت که خط ناشناخته نسخه احکام نجوم، هر چند به زبان عربی کتابت شده، ولی با

پی‌نوشت‌ها

۱ در این مقاله، بخش‌های قدیم‌ترین نسخه مورد بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است که تصاویر به کار رفته در این مقاله را نگارندگان از روی صفحات نسخه احکام نجوم استخراج کرده‌اند. در این شیوه، شماره برگ‌های نسخه از صفحه شروع متن لحاظ شده است. این شماره‌ها با علامت اختصاری «ر» و «پ» به معنای رو و پشت هر برگ از نسخه است.

۲ در منابع، کهن‌ترین نمونه‌هایی که از ترسیم جدول در نسخه‌های خطی بدست آمده، شامل جدولی با دو خط موازی سرخ‌رنگ و باریک است که دورتادور نوشته‌ها ترسیم می‌شد و از حدود سده ششم هجری قمری در نسخه‌ها رواج یافت (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ۲۴۹).

۳ نمونه‌های مشابه از این صفحه‌بندی در نسخه تقویم الصخه محفوظ در کتابخانه موزه بریتانیا و کتابخانه فاتح ترکیه مشاهده شده است (ن. ک: یوسفی، ۱۳۵۰، ۲۱-۲۷). این نسخه‌ها به ترتیب در قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری قمری کتابت شده‌اند.

۴ رفاع از خطوط نسخ و ثلث اقتباس شده است و اغلب برای مراسلات شخصی و کتاب‌های غیرمذهبی استفاده می‌شد (Safadi, 1978, 20-21). این خط به ثلث و توقیع شبیه است، با این تفاوت که حروف آن دارای دور بیشتری است و با اندازه‌ای کوچک کتابت می‌شود (فضائل، ۱۳۵۰، ۲۷۴).

۵ محققین هنر خوشنویسی در منابع، عناوین متعددی برای خط کوفی شرقی به کار برده‌اند و «سبک عباسی نوین» (دروش، ۱۳۷۹، ج ۱، ۳۵)، «بدیع» (Schroeder, 1937, 232-248) و «شکسته قوسی» (Blair, 2006, 143-145) برای این سبک مورد استفاده قرار گرفته است.

6 Deroche.

7 Blair.

8 Broken cursive.

۹ برای اطلاعات بیشتر ن. ک: (بیرونی، ۱۳۵۲، تصویر صفحات ۲۰۱، ۳۳۹، ۳۴۰ از نسخه تحدید نهایات الاماکن ...).

فهرست منابع

- افشار، ایرج (۱۳۸۷-۱۳۸۶)، پاره‌های نسخه‌شناسی، فصلنامه نامه بهارستان، دفتر ۱۳ و ۱۴، صص ۴۲۵-۴۳۸.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۵۲)، کتاب تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن، ترجمه محمد آرام، دانشگاه تهران.
- جیمز، دیوید (۱۳۸۰) کارهای استادانه: قرآن نویسی تا قرن هشتم هجری، مجموعه هنر اسلامی، ج ۲، گردآورنده ناصر خلیلی، ترجمه پیام بهتاش، نشر کارنگ، تهران.
- حدادی، ابو نصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد (۱۳۹۰)، المجلد ثامن معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر، مقدمه سید محمد عمادی حائری، کتابت و تذهیب: عثمان بن حسین وزاق غزنوی، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و کاخ موزه توپقالی، تهران.
- دروش، فرانسیس (۱۳۷۹)، سبک عباسی: قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری، مجموعه هنر اسلامی، ج ۱، گردآورنده ناصر خلیلی، ترجمه پیام بهتاش، نشر کارنگ، تهران.
- رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۸۰)، ترجمان البلاغه، به اهتمام و تصحیح و حواشی و توضیحات احمد آتش، [به همراه ترجمه مقدمه و توضیحات توفیق سبحانی و اسماعیل حاکمی]، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۰) نسخه‌شناسی (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نُسَخ خطی فارسی)، با مقدمه ایرج افشار، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران.
- فضائل، حبیب الله (۱۳۵۰)، اطلس خط، انجمن آثار ملی، اصفهان.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران.

Lings, Martin & Safadi, Yasin Hamid (1976), *The Quran: Catalogue Of An exhibition Of Quran Manuscripts At The British Library*, British Library By the world of Islam Publishing Company ltd, London.

McAllister, Hannah E (1941), An Acquisition of Leaves from Early Korans, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 36, No. 8, pp. 165-168.

Safadi, Yasin Hamid (1978), *Islamic calligraphy*, Thames & Hudson, London.

Schimmel, Annemarie (1992), Islamic Calligraphy, with the assistance of Barbara Rivolta, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 50, No. 1, pp. 1-56.

Schroeder, Eric (1937), What Was the Badr' Script? Manuscripts in the Boston Museum of Fine Arts, *Ars Islamica*, Vol. 4, pp. 232-248.

Tabbaa, Yasser (1991), the Transformation of Arabic Writing: Part I, Qur'anic Calligraphy, *Ars Orientalis*, Vol. 21, pp. 119-148.

نظری، محمود (۱۳۹۱) فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲/۴۷، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
 هروی، ابومنصور موفق الدین علی (۱۳۸۸)، *الابنیه عن حقایق الادویه (روضه الانس و منفه النفس)*، با مقدمه فارسی ایرج افشار و علی اشرف صادقی و با مقدمه انگلیسی برت گ. فراگنر... [و غیره] به خط علی بن احمد اسدی طوسی، میراث مکتوب و فرهنگستان علوم اتریش، تهران و وین. یوسفی، غلامحسین (۱۳۵۰)، *ترجمه تقویم الصّحه*، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۴)، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، زیر نظر احسان یارشاطر، ترجمه پیمان متین، امیرکبیر، تهران.
 صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۱)، *تحدید نهایات الاماکن لتصحیح مسافات المساکن*، قابل دسترسی در سایت مرکز پژوهشی میراث مکتوب: <http://mirasmaktoob.ir/fa/news/113/1393/6/18>

Blair, Sheila (2006), *Islamic Calligraphy*, Edinburgh University Press, Edinburgh.